

17. Козырев Г. И. Введение в политологию / Г. И. Козырев. — М.-Екатеринбург : Академический проект, Деловая книга, 2003. — 208 с.
18. Eyerman R. False Consciousness and Ideology in Marxist Theory / R. Eyerman. — Stockholm Atlantic Highlinds : Humanities Press, 1981. — 319 p.
19. Larrain J. Marxism and Ideology / J. Larrain. — London : Macmillan Press, 1983. — 263 p.
20. Bell D. The End of Ideology. On the Exhaustion of Political Ideas in the Fifties. — Glencoe : The Free Press of Glencoe, 1960. — 416 p.
21. Aron R. The Industrial Society. Three Essays on Ideology and Development / R. Aron. — N.Y., Washington : Praeger, 1967. — 183 p.
22. Clegg S. Classes, Consciousness and Ideology: the Constitution of Interests and Identity in Civil Society / S. Clegg. — Brisbane, 1985. — 19 p.

The paper attempts to identify the theoretical and methodological approaches to the study of the phenomenon of political ideology, to investigate the properties of political ideology, and to analyze the impact of political ideology on the political processes.

Key words: political ideology, theory, concept, policy.

Отримано: 4.11.2012

УДК 321.64

С. Г. Вонсович

ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО ТРАНЗИТУ: ІНСТАЛЯЦІЯ, ТЕНДЕНЦІЇ, ПРОЯВИ

У статті показані різноманітні тенденції у процесі трансформації політичного режиму в Україні; проаналізовано вплив цього процесу на хід транзитивності, а також розкрито наслідки впливу на трансформацію сучасного політичного режиму.

Ключові слова: політичний транзит, політична трансформація, неототалітаризм, неопатримоніалізм, гібридні режими.

Потреба в адекватному уявленні про трансформаційні процеси і вектор/вектори розвитку посткомуністичних країн, у тому числі — України, є нагальною як для політикуму, так і для політичної науки. Важливим для цього є встановлення механізмів та їх інструментарію щодо можливості змінюваності/заміни недемократичного політичного режиму шляхом переходу до демократії. Окремі аспекти зазначеної проблеми висвітлювалися як зарубіжні-

ми, так і українськими науковцями, зокрема М. Оттауей, Т. Кузьо, Г. О'Доннелл, В. Меркель, Ф. Шміттер, Р. Саква; В. Полохало, А. Колодій, О. Фісун, Г. Шипунов та інші, однак вони лише окреслили певну тенденцію такої зміни, позначивши різні дефініції та ознаки процесів переходу.

Отже, завданням статті — виявити і показати прояв різноманітних тенденцій у процесі трансформації політичного режиму в Україні; проаналізувати вплив цього процесу на хід транзитивності, а також дослідити наслідки цього впливу для подальшої трансформації сучасного політичного режиму.

Соціально-політичні зміни, що почалися в країнах Центральної та Східної Європи з кінця 80-х поч. 90-х рр., а потім і в колишніх республіках СРСР, отримали в науковій літературі назву «трансформації». Термін, утворений від латинського «transformare», що означає «змінювати», «перетворювати». У суспільних науках це поняття набуло вжитку з 50–60-х рр. XX ст. для опису радикальних і структурних змін. Воно виражає перехід до якісно нового стану суспільної організації. Проте у політологічному розумінні в контексті перехідного періоду посткомуністичних суспільств, до яких належить і Україна сутнісний зміст цього поняття набуває іншого трактування, відмінного від канонічного. Вважаємо, що суспільна трансформація є значною мірою саморегульованим, самокорегованим процесом, вільним від більш жорстокої концептуальної скерованості, що характерно для проектів політичної модернізації. Зазначену позицію підтверджує точка зору вітчизняного політолога М. Михальченка, який зауважує, що «трансформація», «зміна», «розвиток» можуть бути зорієнтованими на різноманітну зміну реалій вперед, назад, по колу і т.д. [1, с.39].

У загальному вигляді трансформації політичних режимів подано через визначення основних термінів і критеріїв як самого режиму, так і етапів його трансформації, які можна кваліфікувати на зовнішні та внутрішні. До внутрішніх аспектів належить власне дефініція політичного режиму, що трансформується, тобто визначення висхідного і кінцевого типу режиму, держави та уряду; основні етапи перехідного періоду та його ключові елементи. До зовнішніх аспектів належать зовнішній вплив на внутрішні процеси і шляхи переходу. Оскільки Україна переживає перехід від тоталітаризму до демократичного режиму, то слушним є виявлення шляхів цього процесу. У політологічній літературі існують різні точки зору щодо шляхів трансформації

тоталітаризму [2]. У контексті політичного транзиту вони набувають наступної конфігурації: 1) відносно тривале у часі поєднання авторитарного режиму і слабкої демократії; 2) поступове встановлення протодемократичного устрою; 3) відкрита диктатура і перехід до неототалітаризму.

Свій підхід до аналізу процесів переходу до демократичного режиму пропонує відомий політолог З. Бжезінський [3, с. 10], виділяючи три фази постсоціалістичної трансформації. Політичною метою першої фази є перетворення, а економічною — стабілізація. До політичних ознак останньої він відносить: основи демократії, вільну пресу, перші демократичні об'єднання і рух за зміни. Політичною метою другої фази є рух від перетворень до стабілізації, а економічною — від стабілізації до перетворень. Політичними ознаками цього є нові конституція і виборчий закон, вибори, децентралізоване місцеве самоврядування, міцна демократична коаліція, нова політична еліта. Метою третьої фази переходу є закріплення перетворень у політичній царині, економічною — стабільне зростання. Політичні ознаки трансформації режиму простежуються у створенні стабільних демократичних партій, становленні демократичної політичної культури.

Складність перехідного періоду в Україні полягає у тому, що політична трансформація проходить у напрямках державотворення та консолідації нації.

При визначенні специфічних особливостей демократизації українського суспільства варто розуміти, що перехід від тоталітарної моделі розвитку до демократії не є миттєвим процесом. Тому процеси змінюваності суспільства в політичній, економічній і духово-духовній сферах йтимуть складно і суперечливо. А це означатиме, що різні аспекти саме демократичного транзиту в Україні залишатимуться проблемними ще невизначений час.

Досліджуючи особливості пострадянських трансформацій в Україні щодо визначення типу політичного режиму, більшість дослідників дотримуються позиції, за якою Україні притаманний змішаний або гібридний політичний режим. Власне частковість, «половинчастість» демократизації і лібералізації авторитарних режимів у пострадянському політичному просторі ускладнює однозначність кваліфікації політичного режиму. Тому дослідники виокремлюють проміжні форми політичних режимів як стадій політичного переходу, на кшталт «керованої демократії», «напівдемократії», «неповної демократії» (М. Оттавей); «гібридної держа-

ви зі змагальним державним авторитаризмом» (Т. Кузьо); «дефектної демократії» (В. Меркель); «делегативної демократії» (Г. О'Доннелла); «авторитарної демократії» (Р. Саква); «демократичної ситуації» (А. Колодій); «напівдемократичної олігархії» (М. Михальченко) [4; 5; 6; 7] тощо.

На наше переконання, в умовах переходу від тоталітаризму до демократії, у 1991–1996 роках в Україні закладалися основи формування такого проміжного, «гібридного», політичного режиму, що включав симбіоз авторитаризму і демократії. За цього у 1991–1994 рр. мала місце тенденція упровадження республіканської президентсько-парламентської моделі з коливаннями від президентсько-парламентської (1991–1992 рр.) до парламентсько-президентської (1992–1993 рр.). Однак, з 1995 року до прийняття нової Конституції у червні 1996 р. можна виділити функціонування квазі-президентської моделі. За Конституцією політичний режим в Україні набуває рис президентсько-парламентської моделі. Оскільки форсований перехід створюватиме непередбачувані наслідки, які не вписуються у парадигму демократичного транзиту, останній за обставин нестабільності і ідейної невизначеності можливий у проявах пошуків домовленостей і досягнених компромісів між елітами. Тому не дивно, що в сучасних постсоціалістичних суспільствах перехідний стан являє собою переплетення авторитарності, слабких елементів демократії, а в деяких з них — потенційних джерел і тенденцій неототалітаризму і неопатримоніалізму.

Щодо України, то трансформація політичного режиму не стабілізувалася. За політичної кризи 2004 р., внаслідок конституційних змін, відбулося переоформлення інституційного дизайну. За чого Україна з президентсько-парламентської перетворилася на парламентсько-президентську республіку. У такій формі політичний режим існував до вересня 2010 р., коли рішенням Конституційного суду відновлювалася президентсько-парламентська модель політичного режиму із значними повноваженнями президента. Отже зазначимо, що система здійснення влади в рамках республіканської моделі, неодноразово змінювалася. Проте ці зміни стосувалися збереження демократичного фасаду політичного режиму, що включало і проведення виборів («виборча демократія»), наявність загального виборчого права, громадянських свобод тощо.

У процесі демократичного транзиту перед Україною окреслювався важливий і надскладний проект, реалізація

якого практично унеможлиблювала б тенденції неототалітарного чи інших недемократичних форм розвитку. По-перше, трансформація політичного суспільства у громадянське на засадах демократичної політичної свідомості і національної ідентичності за умови збереження і гарантування громадянських прав та свобод для національних меншин (1/3 частина населення України — не українці). По-друге, збереження державної незалежності і стабільності в регіоні за одночасного встановлення добросусідських відносин з новими незалежними державами колишнього СРСР, Центральної та Східної Європи. По-третє, проведення економічної реформи в напрямку формування ринкових відносин, забезпечуючи при цьому соціальну стабільність в суспільстві. По-четверте — побудова сучасної держави з ефективними інститутами влади, демократичною політичною системою та висококваліфікованою, патріотично налаштованою елітою при збереженні миру і спокою у суспільстві в ході усунення або навіть заборони елементів старої (тоталітарної) системи.

Складність переходу полягала також і в психологічній, економічній й структурній невідповідності українського суспільства, включаючи й політичний правлячий клас, до демократичного шляху розвитку. У суспільстві виявилися відсутні підвалини демократії, що унеможлиблювало реалізацію самих засад Конституції. Це, перш за все, простежувалося у відсутності демократичної, громадянської політичної структури, в економіці (перехід до ліберальних проектів і концепцій та їх реалізація), у моральній і духовній сферах, свідомості.

У контексті аналізу перехідних політичних режимів своєрідною є й мета трансформаційного процесу, до якої входить перехід. Потенційно вона може розвиватися у двох напрямках — формування демократичного або недемократичного режиму [8].

Політичний розвиток за цього може відбуватися за кількома вірогідними сценаріями: а) перемога прогресивних політичних еліт у конкуренції з іншими політичними елітами, що супроводжується значною підтримкою політично активної більшості громадян і відповідно — успішна демократизація; б) висока конкуренція політичних еліт за низької політичної активності громадян, яка формує сприятливий ґрунт для становлення авторитарного політичного режиму; в) низька конкуренція політичних еліт за високої політичної активності громадян, яка сприяє посиленню

охлократичних тенденцій і зниженню ефективності державного управління; г) мінімізація інтенсивності всіх політичних процесів (на рівні громадянського суспільства і політичних еліт), і може завершитися встановленням диктатури, коли незатребувана політична влада потрапляє в сильні руки. Отже, сучасний політичний транзит — не завжди вдалий рух до демократії. Владою проголошується напрям демократичного розвитку, але по суті, відбувається **дрейфування до псевдодемократії** (виділено нами — С. В.). Саме так проходив процес (кінець 1996 р.), який призвів до відродження окремих рис тоталітарного режиму, за чого став можливим відхід від напряму розвитку до демократії.

Така зміна конфігурації політичного режиму змусила деяких політологів говорити про наявність неототалітарних тенденцій в процесі переходу. Одним із перших авторів, хто вжив термін «неототалітаризм» для характеристики політичного режиму в Україні, був відомий політолог В. Полохало. На думку багатьох дослідників [9; 10; 11], неототалітарні риси режиму простежувалися у наступному: 1) неpubлічності влади. Можна чітко ідентифікувати вимоги, що надходять до влади, та її реакцію у вигляді прийнятих рішень. Усе, що відбувається всередині влади навколо прийняття рішень, є «чорним ящиком» для дослідника; 2) неможливості, внаслідок цього, конкретної інституційної ідентифікації влади; 3) неповноцінності виборів, оскільки вибори не є механізмом формування волі більшості та цивілізованого вирішення конфліктів, слабо виконують функцію рекрутування нової політичної еліти; 4) наявності елементів клієнтелізму у стосунках виборець — депутат, виборець — партія, всередині самих партій; 5) невиконанні українськими партіями ім притаманних функцій і, навпаки, виконання цих функцій іншими інститутами; 6) існування номенклатурно-корпоративних кланів; 7) чужорідності, ізольованості існуючих інститутів громадянського суспільства; 8) суперечності між конституційним і реальним механізмом владних відносин, тобто декларативному характері Конституції; 9) наявності державної політичної цензури; 10) функціонуванні держави виключно як апарату насильства; 11) гіпертрофованій, авторитарно-бонапартистськи налаштованій президентській владі; 12) антипарламентаризмі; 13) централізмі, антирегіоналізмі; 14) відсутності передумов для європейської ідентифікації.

Неважко помітити, що перераховані специфічні риси не є характерними для демократичного політичного устрою. Водночас, більшість з них несе на собі відтінок неототалітаризму. Питання стоїть не щодо самої наявності вищезазначеної специфіки, а в тому, яку роль вона відіграє для сутнісної характеристики політичного режиму України. Іншими словами, як складається співвідношення загального і особливого в політичному процесі і що це співвідношення означає для характеристики політичного режиму.

Не ставлячи за мету характеристику різних підходів до визначення політичного режиму в Україні, все ж зупинимось на позиції тих дослідників, які справедливо вважають, що логіка функціонування політичного режиму в Україні, починаючи від президента Л.Кучми, була неопатримоніальною. Вважається, що і на сучасному етапі політичний режим в Україні продовжує зберігати неопатримоніальні ознаки [12, с.6]. Це знаходить свій прояв у персоналізації влади, коли особистість лідера стає головним для політичної самоідентифікації; у розвитку патронажних відносин, що простежується у поширенні етнічних, регіональних, сімейно — родинних зв'язків на політичну сферу через розподіл посад, пільг, тощо; гіпертрофованості держави в Україні як суб'єкта політики, яка існує відірвано, відсторонено від суспільства; на політичному полі провідну роль відіграють ті організації, партії, які підтримують уряд; чільне місце в системі державного управління посідає бюрократія «номенклатурної формації», зокрема існування «партії влади», що сконцентровується навколо Президента, за чого стосунки у такій структурі вибудовуються також на засадах клієнтизму; високому рівні корупції, що є одним із суттєвих каналів досягнення різноманітних, у тому числі і політичних, цілей (у щорічному світовому рейтингу Transparency International за 2011 рік Україна, за рівнем корупції, опустилася зі 134-го на 152-ге місце, розділивши цю позицію з Таджикистаном. Гірша ситуація тільки у таких країнах, як, наприклад, Кенія, Зімбабве, Ірак, Киргизія, Екваторіальна Гвінея або Афганістан) [13]; в Україні сучасні форми громадянського зв'язку співіснують із численними традиційними і неототалітарними формами, що набуває свого вираження у телефонному праві, переслідуванні і цькуванні опозиції та несимпатиків влади, клановості.

Отже, можна стверджувати, що в Україні із середини 90-х років ХХ століття під демократичним фасадом форму-

вався неототалітарно-патримоніальний зміст. Певні сподівання і очікування пов'язувалися із помаранчевими подіями, однак цей період засвідчив, що сповзання у бік неототалітаризму, яке мало тенденції за часів Л. Кучми, вдалося призупинити, то закріплення демократичних змін було не на часі.

Політична практика показує, що перехід від недемократичних режимів до демократії у різних суспільствах відбувається по-різному і не завжди має лінійний поступ. Аналізуючи процеси транзитивності і становлення транзитних режимів у колишніх пострадянських країнах, Т. Карозерс визначає на сутнісних ознаках, що характерні для них, а саме для гібридних політичних режимів: а) інтереси громадян не повністю беруться до уваги або ігноруються; б) рівень політичної участі в період між виборами, як за «делегативної демократії», є низьким; в) часте порушення владою правових норм; г) результати виборів є неправдивими і тому фактично нелегітимні; д) максимум низький рівень довіри до державних інститутів; е) загалом функціонування держави є незадовільним. «Політичний процес, — зазначає політолог, — характеризується застоєм, корупцією і домінуванням еліт, що дають мало користі для країни і мають слабку підтримку населення» [14].

На сьогодні в Україні владою вибудовується новий політичний режим, що визначається умовами сьогочасного суспільства. Останній характеризується наступними факторами, що визначають його зміст і форму. По-перше, олігархічні фінансово — промислові групи (надалі — ОФП — С. В.), порівняно із 2004 роком, значно зміцнили механізми впливу на владу; тому політичній владі відводиться менше часу для прийняття самостійних політичних рішень, які б не були проконтрольовані ОФП; по-друге, політичний режим з 2010 року має яскраво виражену регіональну соціальну основу; по-третє, доленосність режиму і країни загалом залежить від того, чи спроможна регіональна соціальна основа стати основою загальноукраїнською; чи спроможною вона подолати розкол «Схід» і «Захід»; по-четверте, режим наразі стоїть перед вибором: формування однопартійної системи на кшталт нашого північного сусіди, або творення справжньої дієвої багатопартійної системи. За цього останнє слово може бути за ОФП, які спроможні за певних обставин вплинути на створення як системної парламентської опозиції, так і позапарламентської.

Отже, на сьогодні можна констатувати «гібридність» політичного режиму в Україні. Формально йому притаманні окремі ознаки демократії. Так, на демократичних засадах сформовані вищі органи державної влади, відбувається розмежування повноважень «гілок» влади, виробляються і законодавчо закріплюються механізми їх взаємного контролю, стримувань і противаг. В Україні досягнуто мирного врегулювання міжетнічних суперечностей і не допустити сепаратизму. Проте зміст функціонування продовжує, також, зберігати й патримоніальні риси, такі, як персоналізація політики, домінування патронажно-клієнталістських зв'язків у політичних процесах, вплив на політику кланово-олігархічних груп, домінування держави над суспільством, номенклатурна бюрократія, корупція тощо. На цю обставину, зокрема, вказує західний політолог Х. Зон, стверджуючи, що в Україні чітко проявляється неопатримоніальний тип влади з пануючим «бюрократичним» режимом. Учений зазначає, що «в Україні відсутній консолідований, сучасний державний апарат, тому вона є скоріше неопатримоніальною державою, в якій кожен державний службовець має своє феодалне володіння. Державний апарат нагадує павутиння окремих інституцій, які значною мірою заклопотані захистом своїх привілеїв, аніж служінням суспільству» [15]. Зазначимо, що гібридність політичного режиму в Україні слабкість і позірність демократії не означає, що українське суспільство не є перехідним до демократії; Україна не лише задекларувала свій демократичний вибір, але й приступила, хоча й важко, до його втілення у життя.

Список використаних джерел:

1. Михальченко Н. И. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. И. Михальченко. — К. : Институт социологии НАНУ, 2001. — С. 39.
2. Вонсович С. Г. Дискурс тоталітаризму (політологічний аспект) : монографія / С. Г. Вонсович. — Кам'янець-Подільський : ПП Мошак М. І. — 200 с.
3. Бжезинський З. Великі перетворення / З. Бжезинський // Політична думка. — 1994. — №3. — С. 5-15.
1. Кузьо Т. Десять свідчень того, що Україна неорадянська держава [Електронний ресурс] / Т. Кузьо. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua>. — 25 березня 2004 р.
4. O'Donnell G. Delegative Democracy [Text] / G. O'Donnell // The Global Resurgence of Democracy. — Second Edition / edited by L. Diamond and M. F. Plattner. — Baltimore and London : The Johns Hopkins University Press, 1996. — P. 95-108.

5. Меркель В. Формальные и неформальные институты в демократических странах (II) [Текст] / В. Меркель, А. Круассан // Полис. — 2002. — № 1. — С. 6-15.
6. Саква Р. Режимная система и гражданское общество [Текст] / Р. Саква // Полис. — 1997. — № 3. — С. 61-83.
7. Пугачев В. П. Введение в политологию : учебник для студ. вузов. — 3-е изд., перераб. и доп. / В. П. Пугачев, А. И. Соловьев. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 429 с.
8. Томенко М. Реальні та удавані конфлікти в українській владі / М. Томенко // Політична думка. — 1997. — № 1. — С. 27.
9. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні / А. Колодій // Сучасність. — 1999. — № 7-8. — С. 21-22.
10. Фесенко В. Політичні партії України: у лабіринтах посткомунізму / В. Фесенко // Перспективи паритетної демократії у політико-правовому полі України : зб. наук. статей. — Х., 1997. — С. 72.
11. Фісун О. Політичний режим України у порівняльній перспективі [Текст] / О. Фісун // Стратегічні пріоритети. — № 1 (6). — 2008. — С. 6.
12. http://news.dt.ua/ECONOMICS/riven_koruptsiyi_v_ukrayini_prodozhue_zrostati-92729.html.
13. Carothers T. The End of Transition Paradigme / T. Carothers // Journal of Democracy. — 2002. — № 13 (1). — P. 10.
14. Zon van H. Political Culture and Neo-Patrimonialism Under Leonid Kuchma / Zon van H. // Problems of Post Communism. — 2005. — Vol. 52. — № 5. — September-October. — P. 15.

In paper shows various trends in the transformation of the political regime in Ukraine, analyzed its impact on the course of transitivity, and disclosed the effects of the transformation of the current political regime.

Key words: political transit, political transformation, neotalitaryzm, neopatrymonializm, hybrid regimes.

Отримано: 17.11.2012